

Александар Раствоић¹

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

ЈЕДНО ПОДСЕЋАЊЕ НА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Резиме: Велики рат је представљао највећи ратни сукоб у историји. Трајао је четири године и у њему је учествовало 36 држава што је чинило три четвртине ондашњег светског становништва. До рата је дошло због сукоба европских сила око економске и политичке доминације у Европи, али и колонијама широм света. Србија је у Први светски рат угазила након што јој је Аустроугарска после до тада незабележеног улиматума објавила рат 28. јула 1914. У њега је ушла економски, војно, материјално и људски исцрпљена након величанствених победа које је остварила у Првом и Другом балканском рату. Врло брзо после отпочињања ратних дејстава српска влада је објавила своје ратне циљеве у чувеној „Нишкој декларацији“. Основни циљ српске националне и државне политике у наредне четири године представљао је борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, Словенца у једну заједничку државу. Србија је одступила од своје политике стварање јединствене српске државе и потпуно се посветила настанку југословенске у којој би народи који би је чинили били потпуно равноправни у уставном, правном и политичком погледу. Србија је за четири године ратовања платила огромну цену. Изгубила је преко 370.000 војника, 630.000 грађана и цивила умрло је од глади и разних болести, а 50.000 деце изгубило је своје родитеље.

Кључне речи: Србија, Аустроугарска, Никола Пашић, Први светски рат

У години обележавања стогодишњице Првог светског рата намеће се потреба да се још једном научно и објективно сумирају његови резултати, последице и проученост током једног века од његовог отпочињања. Уједно, то је прилика да се се оповргну сви покушаји ревизије историјских чињеница и одбаце оптужбе да је званична Србија стајала иза Сарајевског атентата.

Први светски рат био је највећи ратни сукоб у дотадашњој историји човечанства. Трајао је од 1914. до 1918. године. У њему је учествовало 36 држава, у којима је живело три четвртине ондашњег светског становништва. До рата је дошло због сукоба европских сила

¹ aleksandar.rastovic@filfak.ni.ac.rs

око економске и политичке доминације у Европи, али и колонијама широм света. Србија је у Први светски рат угазила након што јој је Аустроугарска после до тада незабележеног улиматума у историји дипломатије објавила рат 28. јула 1914. Србија је у њега угазила економски, војно, материјално и људски исцрпљена након величанствених победа које је остварила у Првом и Другом балканском рату. Врло брзо после отпочињања ратних дејстава српска влада је објавила своје ратне циљеве у чувеној Нишкој декларацији. Основни циљ српске националне и државне политике у наредне четири године представљао је борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, Словенца у једну заједничку државу. Према томе, српска влада је одступила од своје политике стварање јединствене српске државе и потпуно се посветила настанку југословенске у којој би народи који би је чинили били потпуно равноправни у уставном, правном и политичком погледу. Србија је за четири године ратовања платила огромну цену. Изгубила је преко 370.000 војника, 630.000 грађана и цивила умрло је од глади и разних болести, а 50.000 деце изгубило је своје родитеље.

Балкански ратови 1912–1913. године су представљали изузетно значајну карикатуру у ланцу светских историјских догађаја који су утрли пут успостављању данашњих граница између балканских земаља. Као што је познато, за непуних месец дана балканске земље су у Првом балканском рату бациле на колена некада моћно Османско царство и тиме не само покидале окове вишевековног ропства над својим сународницима, већ и неопозиво срушиле најназаднији феудални систем у људској историји, који је годинама кочио прогресивне историјске догађаје на Балкану. Први балкански рат је значио крај борбе за ослобођење Средње и Југоисточне Европе од власти Османског царства (Терзић, 2012: 177).

Победа Србије у балканским ратовима изазвала је буру одушевљења и највећу националну еуфорију, пре свега међу Србима, али и код других Јужних Словена који су живели у Аустроугарској. Српски успех поздрављали су Чеси, Словаци, као и припадници других угњетених народа Монархије. То је изазвало кулминацију непријатељства аустријског државног вођства, али и великог дела грађанске јавности према Србији у оба дела монархије. Аустрија је осећала да је српским победама и ентузијазмом којим су пропраћене у питање доведен њен престиж као велике силе, али и опстанак у блиској будућности. То је ову империју довело на праг ратног похода на Србију као колевку националних револуција на Балкану и најопаснијег реметиоца мира у овом делу старог континента. Целој европској политичкој јавности било је јасно да се главни разлог агресивних намера Двојне монархије према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје, у кризи односа двеју владајућих нација (немачке и мађарске) са припадницима других угњетених народа. У обе половине монархије Србија је беспоштедно нападана као главни изазивач и подстрекач антиаустријског покрета на Балканском полуострву, нарочито међу јужнословенским народима. На сваки спољнополитички покрет Србије је реаговано, и то врло претеће, као на директан ударац на углед и саму целовитост царевине.

Русија је била наклоњена миру који јој је био потребан још неколико година како би довршила војне реформе, али је због аустријских претњи према Србији испољавала велику узнемиреност, што је наговештавало могућност њеног учешћа ако би дошло до аустријско-српског рата. Париз је опрезно и дискретно изражавао спремност да поштује одредбе савезничког уговора са Русијом. Једино је понашање Велике Британије било неодређено. Лондон се залагао за компромисно решење међународних спорова, али није наговештавао како би се држао ако до компромиса не би могло доћи. То је у Берлину, нарочито у круговима Вилхема II, створило наду да би Уједињено краљевство могло да се одвоји од Антанте и остане неутрално у рату Немачке и Аустроугарске против Русије и Француске. Желећи да постигне договор са Лондоном, Берлин је сматрао да још није погодно време за отпочињање било какве војне акције и зато је 1913. енергично закочио планиране аустроугарске нападе на Србију. Кајзер, министар иностраних послова фон Јагов, начелник Генералштаба Хелмут фон Молтке Млађи стављали су јасно до знања Бечу да би оружани напад Аустроугарске на Србију била „грешка са несразмерно великим негативним последицама“ (Попов, 2010: 299). Ценећи победе Србије у балканским ратовима и високе квалитете њене војске, немачки владар је мислио да се планирани „Drang nach Osten“ може извести у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Залагао се за савез Централних сила са Србијом, Румунијом, Грчком и Турском. Немачки владар је сматрао да Аустроугарска политику непријатељства и ратних претњи према Србији треба да замени односом пријатељства, сарадње и привлачења под своје окриље. У томе се видео пут новог груписања снага на Балкану под вођством Аустроугарске и хегемонијом Рајха. У Бечу и Пешти, који су се зближили због ратних припрема, сматрали су ове немачке идеје нереалним и настављали су припреме за рат против Србије, али се нису отворено супростављали кајзеровим концепцијама и били су присиљени да одложе ратне планове на Балкану.

Међутим, у немачкој политици од августа 1913. почели су да се јављају нови тонови у погледу избора услова и тренутка за изазивање европског рата. На ову преоријентацију ка рату битно је утицало и економски фактор. Немачка привреда која је до тада била у успону, стизала је до врхунца својих могућности и њој се као прека нужда указивало стварање великог привредног простора у Европи. Он би обухватио централну, део источне и целу југоисточну Европу, као и Балкан. Време је радило за Антанту, а не за Централне силе. Поред ратоборнијег понашања Русије и Француске, Немце је узнемиравало резервисано држање Британије која је на све понуде Берлина остајала нема. Уз све то, и Италија је постајала све непоузданија као савезник. Због свих ових фактора немачком политичком врху и кајзеру наметнуо се један закључак: Ако Немачка жели европску хегемонију, мора што пре у рат.

Да би се припремио за доношења овакве судбоносне одлуке, цар Вилхем II најпре је решио да поправи и учврсти односе са савезником – Аустроугарском. У октобру је посетио Беч и први пут

пред аустријским државницима испољио разумевање за њихово непријатељство према Србији. У немачкој јавности распаљена је жестока шовинистичка и расистичка кампања и развијена је „историјска“ теза о неизбежности обрачуна германског света са Словенима. Све до касног пролећа 1914. између Берлина и Беча стајало је отворено питање да ли у велику ратну кампању, која неизбежно мора почети на Балкану, треба ићи са Србијом или против ње. Тек почетком јуна Немачка је прихватила аустроугарску концепцију да први удар мора бити задат Србији. Међутим, за „потезање мача“ било је потребно пронаћи повод, који ће за властиту јавност бити довољно прихватљив као довољан разлог за отпочињање рата. Он је и нађен у Сарајеву 28. јуна 1914. када је у Сарајеву убијен аустроугарски престолонаследник надвојвода Франц Фердинанд (Živojinović, 1976: 14). Након атентата откривен је шири круг организатора атентата и сарадника. Ухапшени су Данило Илић, Мишко Јовановић, Вељко Чубриловић, Иван Крањчевић и други. Касније је оптужница подигнута против укупно 25 лица. Сви су они били аустроугарски држављани, највећи број њих Срби, али било је и Хрвата, а по религији било је православних, католика и муслимана. Истрагом је утврђено да је у Сарајеву постојао центар на челу са Данилом Илићем који је био повезан са центром у Босни и да је управо тај центар одредио тројицу атентатора, али да су остала тројица Принцип, Чабриновић и Грабеж дошли из Београда са одлуком да убију надвојводу (Митровић, 2004: 10). Међутим, они су одлучно тврдили у истрази и пред судом да су потпуно самостално и из националних и патриотских уверења желели да убију Франца Фердинанда. Из њихове изјаве је даље проистицало да је све рађено кришом од српских власти, и да су свој пут у Босну најстроже крили од српских цивилних органа пошто су били сигурни да би их они осујетили у спровођењу замисли.

Поред свих напора истражних органа да се открије неки траг који би доказао да су у атентату били уплетени меродавни органи Србије то им није пошло за руком. Министарство спољних послова у Бечу послало је свог високог службеника Фридриха фон Визнера у Сарајево са задатком да прикупи све што је судска и полицијска истрага у вези са атентатом утврдила, а што би било компромитујуће за званичну Србију. Међутим, фон Визнер могао је да закључи и обавести власти у Бечу да се основано може сумњати да национални покрет у Босни и Херцеговини подржавају неке организације из Србије која српска влада толерише, али да „није могао доказати учешће српске владе у атентату, у његовој припреми или у обезбеђењу оружја“, па чак да за то „нема места чак ни за сумњу“ (Исто, 11). Без обзира на извештај који је добијен из Сарајева Аустроугарска се званично држала претећи суздржано, а незванично најтеже оптуживала и најоштрије нападала Србију.

Двадесет и трећег јула 1914. аустријски посланик у Србији, барон фон Гизл, предао је ултимативну ноту Лазару Пачуу, заступнику српског председника владе (Исто, 58). Одговор је тражен у року од 48 сати. Сама форма ултиматума који је постављен Србији предста-

вља срачунату тактику објаве рата, јер још у јулу 1913. објашњавајући министру спољних послова да окупација Србије и њено прикључење царству „није само од велике вриједности, него и услов за његову егзистенцију“, фелдмаршал Конрад Хецендорф јасно је предвиђао да свакој акцији против Србије мора предходити један ултиматум (Екмечић, 2010: 69). Ултиматум се састојао од 10 тачака и имао је за циљ да дубоко понизи Србију пред Монархијом, али и да створи могућности да Монархија наруши независтан живот ове државе.

Српска влада је на основу захтева закључила да не преостаје ништа друго него да се ратује зато што су захтеви били неприхватљиви. Међутим, доследно томе влада је хтела да пружи одговор у доследном року, сагласно ранијим изјавама да ће се сместа покренути истрага против сваког лица које аустроугарска страна означи као саучесника у атентату. У посланство Русије одмах је отишао Лазар Пачу, затим у току ноћи регент Александар и председник владе Никола Пашић. Занимљиво је регентово писмо упућено руском цару Николи II у коме је стајало: „Захтеви у аустроугарској ноти понижавају сасвим излишно Србију и не слажу се са њеним достојанством независне државе... ми смо вољни примити оне аустроугарске захтеве који су у складу са положајем независне државе, а и оне које би нам саветовали Ваше величанство да усвојимо. Све личности за које буде доказано да су умешане у атентат казнићемо строго ми сами. Извесни услови не могу се извршити без промене нашег законодавства, а за то треба времена. Рок, који нам је дат, сувише је кратак“ (Митровић, 2004: 61). С друге стране, Пашић се залагао код страних држава да заштите независност Србије јер захтеви које је Аустроугарска дала Србији су такви да не би могла да их прихвати ниједна независна држава.

Што се тиче сила Антанте, оне су желеле да у том тренутку избегну рат и саветовале Србију да попусти и у највећој мери прихвати захтеве Аустроугарске (Екмечић, 2010: 69). Њихове владе су желеле да добију у времену како би се потражило неко мирољубиво решење, односно да подстакну идеју посредовања између сукобљених страна (Живојиновић, 2012: 115). Британска влада је преко Берлина покушала да утиче на Аустроугарску да ублажи свој став, а преко Петрограда на Србију да прихвати што више аустроугарских захтева, иако је Едвард Греј, британски министар спољних послова после упознавања са текстом ултиматума изјавио да је „он најстрашнији документ који сам икада видео упућен једној независној држави од стране друге“ (Исто, 330).

Руски министар спољних послова Сазонов је 24. јула послао налог посланству у Београду да пренесе српској влади да у случају напада аустроугарске војске „уопште не треба да озбиљно покушају пружити отпор“, то јест из Петрограда је саветовано да српска војска треба без борбе да се повуче у унутрашњост земље, а да влада апелује на силе и на европску јавност да спрече инвазију и рат (Митровић, 2004: 330). Из кругова француске дипломатије стигла је препорука у Србију да се у случају нужде допусти суседној сили да без борбе заузме Београд, што се касније показало као британска замисао.

Суштину британске политике чинила је уверење да се не сме дозволити да Немачка туче Француску и да Велика Британија тада мора да узме учешће у рату уколико дође до њега. Пошто је било очигледно да Француска мора да уђе у рат због Русије, а Велика Британија је тежила да мир спасава компромисом у коме би Србија једина поднела значајне жртве. Иако је осуђивао ултиматум, Едвард Греј је сматрао да је Србија одговорна за кризу, предлажући чак и окупацију дела њене територије од стране Аустроугарске. Због очувања европског мира био је спреман да принесе Србију као жртву на олтар Аустроугарској (Живојиновић, 2012: 344). И у Министарству спољних послова у Риму саветовали су Србију да треба да се нађе решење како би се спречио рат. Све три силе Антанте и Италија су покушале да утичу на Аустроугарску и на Немачку да учине све како се криза не би заоштрила дотле да дође до рата. Велика Британија је јасно давала до знања Немачкој да не може остати само посматрач у случају да Немачка објави рат Француској. Српски одговор на ултиматум према мишљењу аустроугарске стране није био задовољавајућ, зато што Србија није прихватила све одредбе ултиматума и дипломатски односи између две државе били су прекинути.

Међутим, суштински одговор владе Србије био је достојанствен и крајње попустљив. Српска влада је изнела своје обавезе, то јест уступке, с обзиром на захтеве и ултиматум. Србија је прихватила све захтеве осим тачке шест, и захтев из тачке пет је прихваћен уз ограду. Саопштен свету, овај одговор је примљен као пример дипломатске вештине и крајње попустљивости. Одговором је био задовољан и кајзер Вилхем II, који је немачком државном секретару за спољне послове написао: „Неке резерве које је Србија учинила уз поједине тачке могу према мом убеђењу да буду потпуно разјашњене преговорима. Али унутра је садржана капитулација најпонижавајуће врсте и објављен је *orbi et urbi*. Тиме је отпала свака основа за рат“ (Исто, 66). Међутим, немачке министре и генерале није много занимао садржај одговора. За њих је једино било важно да се криза заоштри аустроугарским нападом на Србију, па да се из тога изроди оружани обрачун Рајха са Русијом и Француском, под условом да се добије бар некакав изговор да је Русија кривац за рат. У Берлину су са нестрпљењем очекивали вест о општој руској мобилизацији, док је Монархија имала изговор да српска влада није прихватила свако слово њиховог ултиматума и требало је још само да објави рат.

Пошто је Монархија 25. јула прекинула односе са Србијом, српска влада је пренела своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас о општој мобилизацији. Након тога, влада Аустроугарске објавила је 28. јула 1914. рат Србији.

У Петрограду, а првенствено у Лондону, и после 28. јула су тражили начина да се непријатељства избегну. Зато су решења градили на претпоставци да Србија ради спасавања несигурног мира између два блока сила треба да дозволи Монархији да без борбе запоседне Београд као залог да ће њени захтеви из ултиматума бити поштовани у највећој мери, после чега би коначне одлуке донела конференција

великих сила. У Берлину су осетили да је жељени рат на дохват руке и чекали погодну прилику да уведу своју државу у рат, а то је била вест о мобилизацији у Русији. Када је таква вест стигла у Берлин, почели су да се нижу ултиматуми и објаве рата. Србија није желела нови рат, али јој је он био наметнут.

Одмах по пријему ултиматума, српска влада је почела припреме за одбрану земље. Српску војску од око 400.000 војника под врховном командом регента Александра и начелника Врховне команде војводе Радомира Путника, чиниле су 1. армија под командом генерала Петра Бојовића, 2. армија под командом генерала Степе Степановића, 3. армија под командом генерала Павла Јуришића, Ужичка војска под командом генерала Милоша Божановића (касније генерала Вукомана Арачића) и трупе за одбрану Београда.

Врховна команда је главни непријатељски удар очекивала са севера, преко Саве и Дунава. Међутим, командант аустроугарске балканске војске Оскар Поћорек је, потцењујући снагу српске армије, одлучио да главни напад изведе са запада преко Дрине (Митровић, 2004: 91). Општи напад на Србију започет је 12. августа 1914. На вести о догађајима на Дрини, 2. армија генерала Степановића је кренула у том правцу, и 2. прекобројни пук из Комбиноване дивизије је у ноћи између 15. и 16. августа код Текериша у маршу започео битку која се 16. августа распламсала на Церу и 20. августа завршила потпуним поразом аустроугарске 5. армије. Потом је српска војска протерала непријатељску војску преко Дрине и Саве (Исто, 92). Непријатељу су нанети велики губици, али је и српска војска изгубила скоро 20.000 војника. Делови аустроугарске 2. армије који су се пребацили из Срема још су држали Шабац, али су српске трупе ослободиле највећи мачвански град 24. августа. Битка на Церу има историјско значење јер је означила прву победу Савезника у Првом светском рату. Победа је одјекнула широм Европе и подигла углед Србије код савезника.

Наредних месеци наставиле су се тешке борбе. Српска 1. армија је 6. септембра форсирала борбену линију на Сави упркос тешком удару који је претрпела Тимочка дивизија I позива код Чеврнтије – успела да се учврсти на левој обали док су јединице Одбране Београда ушле 10. септембра у Земун (Исто, 93). На десној обали Дрине почела је вишенедељна борба из које су остале запамћене борба на Гучеву и Мачковом камену. Српска војска је уз велике жртве успела да заустави непријатеља на околним висовима, а крајем септембра је тај фронт стабилизован и први пут је дошло до појаве која је касније названа рововски рат.

Нови напад аустроугарске балканске војске почео је 6. новембра јаким артиљеријском ватром и снажним дејством из сектора Сребреница–Љубовија, и са положаја у Мачви. Аустроугарска војска је била далеко боље наоружана посебно артиљеријом, а такође изузетно мотивисана. Не жалећи жртве и наступајући најодлучније, оне су поколебале српске војнике и убрзо су их натерале на повлачење на целој линији фронта. Том приликом су открили да је српска војска немоћна и да јој недостајало наоружање, а посебно артиљеријска муниција, док је 1.

армија задобила тежак ударац. Убрзо се показало да је стање на фронту веома лоше. У Ваљевоу је 8. новембра одржана заједничка седница владе и Врховне команде под председништвом регента, где је војвода Путник нагласио критичност стања, говорећи и о сепаратном миру и о обустави отпора (Исто, 93). Никола Пашић је тражио да се издржи, а у случају другачије одлуке претио је оставком владе. На крају је договорено уз сагласности свих присутних да се борба настави.

У међувремену, непријатељ је заузео Ваљево, Лајковац, Обреновац (Исто, 95). Пашић је тражио помоћ савезника пре свега у артиљеријској муницији. Убрзо затим главни град је остао без одбране, што је непријатељу омогућило да га заузме и у њему одржи параду трупа 3. децембра 1914. (ИСН, 1983: 48) Вест о паду Београда имала је снажан одјек у иностранству, а из Немачке су стизале одушевљене честитке Монархији. У Аустроугарској су прављени планови о начину уништења српске независности, а поред тога отпочеле су и припреме за окупациону управу. Међутим, 3. децембра српска армија је са положаја западно од Горњег Милановца изненада прешла у противнапад. Генерал Живојин Мишић, њен командат од 15. новембра, брзим одступањем скратио је линију фронта своје армије, пружио прилику за предах својим војницима, на миру примио и распоредио артиљеријску муницију, која је коначно стигла из Грчке, и одлучио се за противудар. По наредби војводе Путника, војвода Степановић и генерал Јуришић-Штурм издали су наређење својим армијама. Тиме је започела друга фаза битке вођене у басену Колубаре. Аустроугарски фронт се убрзо распао. Победничко царско-краљевски војници сада су одступали у бекству правцима ка Срему, Банату, и Босни. Избијањем 1. армије и Ужичке војске на десну обалу Дрине и Саве и ослобођењем Београда 15. децембра 1914. године победоносно је завршена велика Колубарска битка у којој је било је заробљено 270 аустроугарских официра, преко 40.000 подофицира и војника, као и више од 130 топова, 70 митраљеза и велики ратни материјал (Исто, 48). Била је то једна од најблиставијих победа српске војске у историји, а војној вештини Живојина Мишића одали су признање и савезнички и непријатељски војни стратежи.

На суочавању супротних историјских тежњи у току првих месеци рата развијена су два потпуно међусобно противуречна ратна циља: циљ Аустроугарске и циљ Србије. Аустроугарска је повела рат да би уједно уништила независност српске државе и пресекала јачање југословенског покрета у границама своје државе. Аустроугарска је тежила да Србија мора да нестане, односно да буде подељена између ње, Румуније и Бугарске. Бугарској је у првој половини јула понудила нацрт савезничког уговора по коме јој је нудила целу Македонију.

Српска влада је већ 4. септембра формулисала ратни циљ да се „од Србије створи једна јака југозападна словенска држава, у чији би састав ушли и сви Срби, и сви Хрвати, и сви Словенци“ (Исто, 62). При томе се позивало на „здраву мисао... о великом значају српско-хрватског племена за даљи опстанак и развитак независности Словена и балканских народа“ (Исто). Оваква гледишта су темељена на

концепцији да је на Балкану потребна једна јака држава која би била увек поуздана основа за мир на том подручју. Ту државу би чинила јака Србија увећана са српским и хрватским земљама у Аустроугарској, односно „та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком“. Најкасније до 22. септембра 1914. био је израђен пројекат граница будуће државе којој би припали цео Банат, Барања, Међумурје и Словенија, један део Корушке (Исто, 63). Битно начело оваквог разграничења нађено је у етничкој југословенској основи, али и уз навођења стратешких разлога (Србији је потребан Банат са таквом географском стратегијском границом, зато што не би могла успешно бранити ни Банат ни престоницу Београд). У изради југословенског програма учествовали су Никола Пашић, професор Божидар Марковић, и бар у једној фази, угледни професори Универзитета, стручњаци за друштвене науке и историју: Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Александар Белић, Јован Радонић, Коста Стојановић, Љубомир Јовановић, Богдан Поповић и Љубомир Стојановић. На другој страни, значајну улогу имали су Срби избеглице из Босне – др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић, а за мишљење је питан и Словенац Нико Жупанич. На састанку од 27. октобра утврђене су све појединости које су се односиле на будућу државу које су се тицале језика, писма, слободи вероисповести, државних симбола и др.

Тек након свих припрема и потеза било је званично обнародован циљ за који се бори Србија. Влада Николе Пашића изашла је са одговарајућом изјавом пред Народну скупштину на седници одржаној у Нишу 7. децембра 1914. Изјаву је прочитао Никола Пашић и овај документ познат је под називом *Нишка декларација*. У њој су изједначаване дужности владе у одбрани Србије са дужностима према стварању југословенске државе (Митровић, 2004: 133). Прокламована је борба не само за одбрану Србије и њене слободе, већ и за ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца и њихово уједињење. Оно што је било најбитније јесте да је овај документ у суштини био југословенски програм.

Србија је објединила битку за своје државне и националне српске циљеве с југословенским циљевима. Она је југословенским програмом добијала најповољнију могућност за осмишљавање претешке борбе која је тражила и гутала изузетно велике жртве, то јест могућност да ту борбу осмисли као најшире националноослободилачку, да помоћу великог, снажног и веома утицајног идеала, истовремено ојача и сопствене снаге отпора и да стекне снажно офанзивно средство за идеолошко пропагандно слабљење Аустроугарске изнутра.

Крајем 1914. појавиле су се карте будућих граница југословенске државе израђене на поштовању политичке одлуке да у нову државу уђу „и сви Срби, и сви Хрвати, и сви Словенци“ (Исто, 135). Представници Србије и представници југословенске имиграције заступали су иста гледишта када је реч о суштини програма, и то сагласно девизи „једна држава једног народа“, при чему је велику улогу имало уверење да јединство представља онај пут којм се решава питање уједињености од туђинске силе.

Првих месеци 1915. Србија је била на врхунцу војне славе и морално-политички охрабрена победоносним одбрамбеним биткама током протеклих пола године, али тешко рањена услед изузетних жртава која је поднела. Од 450.000 војника, њена војска је у биткама избацила из строја 273.804 непријатељских војника, од тога 7.592 официра, али је и њених 163.567 бораца погинуло, од којих 2.110 официра (Исто, 147). Србијом су од самог тренутка победе на бојишту почеле харати снажне епидемије. Најтежа је била епидемија тифуса, а јавиле су се и колера, дифтерија и дизентерија. Процењује се да је од ових болести оболело више од 400.000 људи и да је умрло око 100.000 грађана, 30.000–35.000 војника и око 30.000 заробљених војника (Исто, 160). Крајем 1914. из иностранства је почела да стиже велика помоћ у медицинском особљу, средствима и новцу, а пошилаоци су биле владе, националне организације Црвеног крста, различита добровољна удружења и појединци. Међу првима је дошла мисија леди Пеџет и руска мисија грофице Трубецки.

У септембру 1915. у Срему и североисточној Босни прикупљала се аустроугарска 3. армија, у јужном Банату немачка 11. армија, у западној Бугарској (бугарска) 1. армија, а јужнија од ње 2. армија са 800000 људи (Исто, 208). Вршена је припрема за велику концентричну офанзиву против Србије, уз учешће елитних јединица све три државе. Удружене немачке и аустроугарске армије започеле су напад 6. октобра снажном артиљеријском припремом и првим малим десатним акцијама, а 7. октобра су извршиле главну операцију форсирања Дунава и Саве (Исто). Србија је према непријатељу могла да супростави највише 300.000 војника, који су били новомобилисани и добрим делом старијег животног доба развучених на око 1.000 km фронта и растурених на разне стране да би сачекали напад са севера, запада и истока (Исто).

Прву тачку најжешћег непријатељског удара представљао је сектор Београда, а главнину нападачких снага у овој операцији чиниле су аустроугарске трупе. Постоји податак да је напад на Београд почео 6. октобра јаком артиљеријском ватром где је за један дан на главни град Србије бачено 30.000 хиљада граната велике разорне моћи. Престоницу су поред редовних трупа бранили цивили, старци, деца и жене, који су узимали оружје од погинулих војника. Мајор Драгутин Гавриловић је прикупивши различите и већ на изглед растројене јединице, кренуо у противнапад издајући наређење у духу уверења свих оних који су бранили свој главни град о одсудној одбрани (Исто, 210).

Срби су под сталним притиском јаким непријатељских снага одступали корак по корак, а уз војску се и даље борило становништво. Месец дана након почетка офанзиве, нападачи су могли констатовати да су напредовали, али им је чак једна петина људи била избачена из строја. Стање на македонском ратишту постајало је критично пошто Брегалничка дивизија I позива није могла да заустави неупоредиво јаче јединице бугарске 2. армије. Бугари су 19. октобра избили на Вардар, 20. октобра ушли у Куманово, 22. октобра заузели Скопље, а 26. октобра стратешки важну Качаничку клисуру (Исто, 211).

Овај успешни обухватни напад јужног крила бугарског фронта одсекао је Србе од везе са Егејским морем. Тако је Србија најпре због немачке акције изгубила додир са Румунијом и преко ње везу са Русијом, а сада и саобраћајницу са Солуном у коме су се од 5. октобра искрцавале француске и британске оружане снаге. Услед овакве ситуације одбрани је запретила опасност да нестане муниције и хране. Поред свега тога, уз бугарске јединице борили су се све више и албански побуњеници. Извесну наду пружали су савезници у Солуну. Војвода Путник је 29. октобра послао телеграм њиховом команданту да уколико „мисли и жели да нам притекне у помоћ, онда је то моменат сада и то што пре“ (Исто, 212). Заиста, француске снаге су кренуле долином Вардара ка северу, и неке њихове јединице су замениле српске трупе на положајима код Струмице и Криволака и ушле у борбу са Бугарима. Међутим, овај маневар је остао без већег војног значаја зато што су француске и британске војне снаге на Балкану још биле малобројне. Њихово искрцавање је текло споро зато што је команда у Солуну била неодлучна. Две савезничке силе су и даље оклевалe да се јаче ангажују на Балкану, а трећа, Русија, била је далеко. Српска влада је од својих савезника тражила да најхитније, у року од 10 дана, пошаљу помоћ од 120 до 150 хиљада војника, опомињући их да ће им касније у борбама требати бар милион људи ако сада не учине толико. Све је било узалудно.

Српски фронт је од 10. октобра 1915. био потиснут јужно од западне Мораве и западно од Јужне Мораве, а непријатељ је постепено заузимао Ивањицу, Краљево, Трстеник, Александровац, Брус, Лебане, Врање, Гњилане, Прешево, Качаник и Тетово (Исто). Српска војска је одступала у реду тако да непријатељ није могао да је опколи. На седници владе у Краљеву одржаној 29. октобра, којој је председавао регент Александар, усвојена је одлука „да се има истрајати до краја у досадашњој политици“. Истина, са све мучнијом ситуацијом умножавале су се вести да ће Србија ипак морати капитулирати и пристати на сепаратни мир. И силе Антанте су узимале у обзир такву могућност, али борбени морал на српској страни био је већи од свих искушења. Излаз је тражен у свим правцима па је у новембру српска војска покушала да се пробије ка Скопљу и споји са савезничком војском на југу. Међутим, у датим условима није било довољно снаге за то, а посебан значај имала је чињеница да су се пристигле француске јединице 11. новембра повлачиле ка мостобрану успостављеном код Солуна. Тако су се српске трупе заједно са избеглицама само сливале на Косово.

Влада и Врховна команда су тада одлучиле да се изврши повлачење до албанске обале, а о томе су обавестиле и Савезнике и тражиле да се на месту према којима крећу српске трупе пошаље храна и опрема (Исто, 215). Био је то најкритичнији тренутак рата. Повлачење преко Албаније остало је у традицији запамћено под именом „Голгота Србије“. Повлачење је вршено у три правца: један је био Пећ – Андријевица – Подгорица – Скадар, други Призрен – Љум Кула – Спис – Флети Пука – Скадар – Љеш, а трећи Призрен – Љум – Кула – Пишкореја – Дебар – Елбасан (Исто, 217). Албанске планине су постале

масовна гробница људи. Дуж наведених линија повлачења остало је десетине хиљада помрлих од глади, изнемоглости, зиме или од албанских куршума. До краја децембра 1915. на албанске обале стигло је приближно 110.000 војника и 2.350 официра (Исто, 218). Према неким рачунима недостајало је 70.000 од оних који су почели одступање крајем новембра. Ипак, треба напоменути да је подршка и помоћ коју су наши војници и избеглице добиле од албанске чете под Есад-пашом у сектору Драч–Тирана били од значајне помоћи и умањили њихове губитке.

Тиме је била завршена само прва етапа страдања српских војника, јер их на обалама Албаније нису чекали ни коначиште ни приближно довољно хране, а још мање савезнички бродови. Храна коју су послали Французи и Енглези почела је колико-толико да пристиже у Бриндизи, али је даље дотурање текло веома споро зато што, с једне стране, италијанска морнарица није одвојила довољан број бродова, мада и оне које су послали били су мале тонаже, а са друге стране се устезала да ову акцију спроведе одлучно због опасности које су на комуникацијама претиле због дејства непријатељских подморница. Стање је постало очајно када су аустроугарски ратни бродови потопили један италијански конвој који је са товаром хране пловио ка Медуи, после чега су Савезници одлучили да транспорте усмере сигурнијим путевима према лукама које су лежале 100 километара јужније од области у којој су се налазиле изнемогле српске избеглице, а то је значило нове маршеве.

Француска влада на челу са Аристидом Бријаном је на седници 27. новембра 1915. одлучила да учини све што може да спасе српску војску. У ту сврху је крајем прве половине децембра упутила мисију на челу са генералом Де Мондезиром. Савезници су такође схватили да је потребно да евакуишу Србе са албанске обале, и припреме за извођење ове операције су отпочели 29. децембра 1915. Французи и Британци су 8. јануара 1916. одлучили да српску војску пребаце на Крф.

Што је црногорски отпор малаксавао, то је све опасније постајала ситуација за српску војску на албанским обалама. Евакуација по савезничким плановима требало је да почне 2. јануара 1916, али су прва укрцавања извршена тек 6. јануара у Медуи и Драчу. Евакуација је трајала споро и постојала је непосредна претња да бугарске трупе из источног правца и Аустроугарске са севера, продру и опколе исцрпљену српску војску. Српска влада је коначно пребачена у Бриндизију 14. јануара, а на Крф је допутовала 18. јануара. Прве српске јединице биле су транспортоване на Крф 15. јануара, али је на ово острво после две недеље стигло 15.000 војника, а још 140.000 људи је чекало на албанским обалама. Највећи део српских војника био је превезен до 19. фебруара, али је на обалама Албаније остало још неколико јединица и њихов превоз се отегао до 5. априла 1916, када је ова операција најзад завршена.

На Крфу је српска војска била реорганизована. Наоружање и опрема била је француска. Тако је српска војска била коначно поново спремна за борбу. Прве мање јединице превезене су на северне обале

Егејског мора већ у марту 1916, док је највећи део почео да се пребације средином априла, а целокупна операција завршена је крајем маја. У логорима на полуострвима који су претходно спремили Французи, почетком јуна било је концентрисано око 127.000 српских војника, а временом је пристигло још људства и снаге су у јуну-јулу 1916. нарасле до 152.000 људи. Они су на Халкидикију допунили своје наоружање, извесно време појачано вршили војну обуку, да би у јуну и јулу поново изашли на бојиште, запосевши положаје у реону од Кожуфа до Лерина, дакле, средишњи део фронта северно од Солуна.

Пошто су савезници у лето 1916. коначно успешно привођили крају преговоре о уласку Румуније у рат на својој страни, њихове команде су добиле задатак да крајем августа припреме и започну офанзиву на Солунском фронту. У овим плановима истакнуту улогу добила је српска војска. Офанзива је требало да почне 20. августа 1916, с тим да Румунија нападне Аустроугарску 27. августа. Међутим, централне силе и Бугарска су запазиле концентрацију противничких сила на јужном фронту и све сумњивије румунско држање. Зато су, да би спречиле савезничке намере код Солуна и уједно обесхрабиле Румунију, одлучиле да преузму иницијативу (Исто, 236). Бугари су већ 17. августа кренули у силовиту офанзиву, и изненадили савезничке команде. Главни бугарски удар извршен је на сектору српске 3. армије, која је била натерана на повлачење, а ситуација је на извесно време била веома неповољна и за савезнике и за српску војску. Савезнички противнапад је почео 14. септембра, а главни удар су носиле српске трупе. Српска 1. армија је у тродневним борбама, најчешће прса у прса, разбила Бугаре у бици код Горничева и натерала непријатеља на одступање. Жестоке борбе вођене су дуже од два месеца. Динарска дивизија је најогорченију битку имала око врхова Кајмакчалана, и после више заузимања и напуштања положаја, коначно њима овладала 30. септембра 1916. чиме је српска војска поново закорачила на део територије своје државе. Српски губици били су велики и износили су 4.643 погинула.

Нова значајна битка одиграла се у луку Црне реке, где је 1. армија направила нов дубок продор у бугарску одбрану и натерала непријатеља да се повуче више од 40 km после чега су савезничке трупе могле без борбе да уђу у Битољ 19. октобра. Ипак су Бугари и Немци успели северније од Битоља да зауставе напредовање; затим је фронт стабилизван и кренуло се у рововски рат.

Општа савезничка офанзива на Солунском фронту започела је 14. септембра 1918, а 15. септембра прва је у јуриш кренула 2. српска армија. Савезници су располагали са око 628.000 људи, 1.800 топова и 200 авиона, а бугарско-немачка одбрана на фронту дугом око 450 km са око 626.000 људи, 1600 топова, 80 авиона (Исто, 236). Да би надокнадио оскудност снага за офанзиву већих размера, заповедник савезничке војске, француски генерал Франше Депере је на фронту пробоја широком око 33 km концентрисао три пута више батаљона, митраљеза и авиона, а четири пута више топова. Удар је био разоран, а непријатељ се више није могао стабилизвати; тиме је почео

војни расплет на југоистоку Европе. Ударне снаге продора и гоњења сачињавале су 1. и 2. армија српска, а у њиховим оквирима и југословенске добровољачке трупе, укупно 150.000 војника. Бугари су били потпуно поколебани већ после недељу дана, али су вођства Немачке и Аустроугарске покушала да учине све што је могуће да би задржала продор противника из југоисточног правца и одржала окупацију Србије. Пошто је укинута бугарска управа, у Нишу је 3. октобра створен немачки Војни гувенман на чијем је челу био генерал-мајор фон Коц са задатком да предузме све мере које су нужне за осигурање града и железничке станице и за одржање мира и реда. Истовремено, Немци су наредили бугарским јединицама да најкасније до 6. октобра напусте окупациону зону „Морава“, забранили им да одводе стоку, да односе дрва, сламу и слично, и ставили им до знања да више не смеју улазити у насељена места у којима се налази немачка војска (Исто, 474). Савезници су брзо продирали у дубину Балкана, а испред свих су ишле две српске армије. Српске трупе су стигле у Скопље 24. септембра, Врање 1. октобра, Ниш 11. октобра, Крушевац 15. октобра, док су Чачак и Крагујевац ослобођени 25. октобра, а Пожаревац 28. октобра. Бојовићева 1. армија је под борбом за само 46 дана стигла до Београда и ослободила га 1. новембра.

ЗАКЉУЧАК

Пошто је примила објаву рата 28. јула 1914, српска влада је одговорила постављањем југословенског програма као ратног циља, али јој је било потребно чак непуна четири и по месеца да политички испита и одлучи се о обухватности ратног циља, да напише примерено јасан текст и да нађе начина да га јавно саопшти. Ипак, први званичан наговештај у јавности је садржала прокламација регента пред Народном скупштином 29. јула 1914, дан по примању објаве рата. Оптужени су Хабзбурзи за незахвалност према жртвама које су за њих кроз историју подносили Срби и Хрвати и наглашена је нужда да се прихвати рат заједно са Србима из Црне Горе. Дореченији је регентов проглас војсци од 4. августа у коме се говори о проблему „милона наше браће... из Босне и Херцеговине, из Баната и Бачке, из Хрватске, Славоније, Срема и са нашег мора... Далмације“ (Исто, 542).

Првих дана августа српски председник владе Никола Пашић рекао је француском посланику да „српска ствар“ несумњиво има значајну подршку у Далмацији, Хрватској и Босни. Развијенији становиште је садржало изјаву коју је руском посланику изложио заступник српског министарства спољних послова и уједно председник владе у разговору 25. августа 1914. када је употребио израз „југословенско питање“ и подвукао да се оно „овог пута треба решити... уједињењем свих Словена Јужних“, јер „ако хоће трајан мир ... онда се треба дати да се једнаки етнографски елементи уједине“, тј. да треба „и Србе и Хрвате и Словенце ујединити уједно“, тако створити потребну јаку државу „на западу (Балкана) и у Јадранском мору“, што може бити „само Србија с Хрватима и Словенцима“ (Исто, 542).

Крајем октобра створена је скица политичког уређења будуће државе (Исто, 544). Тек након тога у мисију су послати истакнути српски универзитетски професори, двојица познатих српских политичара из Босне, једни да би се о заједничком деловању договорили са хрватским, каснијим словеначким политичарима, емигрантима, а други да би Србији, а потом и неутралним земљама објашњавали југословенску идеју и политику. До првих контаката са водећим хрватским емигрантима Антом Трумбићем, Франом Ступилом и Иваном Мештовићем дошло је крајем 1914. Тек после свега овога влада је коначно изашла са програмском декларацијом у јавност и иступила пред Народном скупштином у Нишу 7. децембра 1914.

Други стуб уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у југословенску државу поред српске владе чинио је Југословенски одбор формиран 1915. године у Паризу, а састављен од угледних хрватских интелектуалаца и политичара (Франо Супило, Анте Трумбић, Хинко Хинковић), али и Срба са простора Аустроугарске. Иако је између српске владе и одбора успостављена сарадња, врло брзо је дошло до првих концепцијских размислажења, пре свега на релацији Пашкић–Супило око унутрашњег уређења земље. И док је Пашкић заступао идеју о јединственој држави, Супило је био мишљења да нова држава треба да буде устројена на федерално-конфедералној основи. Ратне секире две стране су закопале 1917. године када је донета Крфска декларација која је садржавала принципе на којима ће се заснивати будућа држава. Између осталог, предвиђало се да заједничка држава буде уставна и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић. Актом о уједињењу од 1. децембра 1918. године Краљевина Србија је пренела свој државно правни суверенитет на нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца чиме је фактички престала да постоји као независна држава.

Србија се у Првом светском рату борила на страни чланица Тројног споразума. Иако оптуживана да је изазвала рат давањем логистичке и сваке друге подршке организаторима и учесницима Сарајевског атентата, постојећа архивска документа показују да још од 1906. године постоје планови ратне струје у аустријском војном врху о нападу и окупацији Србије која је сметала аустријским спољнополитичким циљевима у продору ка Егејском мору. Тражио се само погодан тренутак за објаву рата и он је нађен у атентату Гаврила Принципа на аустријског престолонаследника. Званична Србија није имала везе са организацијом Млада Босна која је организовала и спровела атентат. Њој није било у интересу да провоцира суседну моћну монархију јер је само неколико месеци пре тога изашла из балканских ратова, људски, војно и материјално исцрпљена. Штавише, она је на унапред припремљени ултиматум одговорила крајње дипломатски и тактички умешно прихватајући скоро све тачке тог суровог и понижавајуће припремљеног ултиматума. Нажалост, званична аустријска политика није планирала да српски одговор има алтернативу сем да га у потпуности прихвати. С обзиром да по њој одговор није био задовољавајући, односно по свим тачкама потврдан, објављен јој је рат који се убрзо претворио у европски и светски рат.

Сарајевски атентат је повод а не узрок напада Аустроугарске на Србију Управо ту чињеницу покушавају да оспоре многи аустријски историчари и медији. Да је Сарајевски атентат повод, а не узрок рата, доказују многе чињенице. Међу њима је и она да је одмах прихваћена идеја грофа Александра фон Хојоса, шефа кабинета министра спољних послова Монархије, да на Сарајевском атентату треба „конструисати рат са Србијом“. То је било јасно и Макс Веберу, те каже: „Онај који аустроугарски ултиматум Србији из 1914. (а тиме и Сарајевски атентат) жели да представи као разлог за овај рат, тај је једноставно – слабоуман“.

Србија је у Првом светском рату претрпела застрашујуће људске и материјалне губитке. Изгубила је четвртину становништва, а процењује се да је ратна штета износила између седам и десет милијарди златних франака. Вођена вишим националним и државним циљевима жртвовала је чак и своју државност тако што ју је утопила у нову државу. Србија је у Првом светском рату прошла кроз једну од најтежих и најславнијих фаза у својој модерној политичкој историји.

ЛИТЕРАТУРА

- Група аутора. *Историја српског народа*, VI-2. Београд: СКЗ, 1983.
- Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд 2010.
- Živojinović, Dragoljub. *Vatikan i Prvi svetski rat 1914–1918*. Београд, 1976.
- Живојиновић, Драгољуб. *Надмени савезник и занемарено српство*. Београд, 2012.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд, 2004.
- Попов, Чедомир. *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвено политичка историја Европе (1871–1914), III*. Београд 2010.
- Терзић, Славенко. *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*. Нови Сад и Београд: Православна реч, 2012.

Aleksandar Rastović

A REMINDER OF THE GREAT WAR

Summary: The Great War represented the greatest war conflict in the history of human kind. It lasted for four years and 36 countries participated in it, which basically amounted to the three quarters of the world population back then. The War was caused due to the conflict of the European forces regarding the economic and political domination in Europe, as well as the colonies all over the world. Serbia entered the War after the unprecedented ultimatum on the part of Austro-Hungary and its war declaration on 28th July, 1914. Serbia was devastated in

the economic, military, financial and human resources after the magnificent victories in the First and Second Balkan War. Soon after the beginning of military operations, the Serbian Government published its goals in the famous Niš Declaration. The basic goal of the Serbian national and state politics in the following four years represented the struggle for liberation and unification of Serbs, Croats and Slovenes within a single common state. Serbia backed from its politics of creating a unique Serbian state and totally dedicated its efforts to the creation of the Yugoslav state whose constituent nations would be completely equal in the constitutional, legal and political domain. Serbia paid an enormous price for four war years. It lost over 370,000 soldiers, 630,000 citizens and civilians, due to famine and various illnesses, and more than 50,000 children lost their parents.

Key words: Serbia, Austro-Hungary, Nikola Pašić, the Great War

